

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

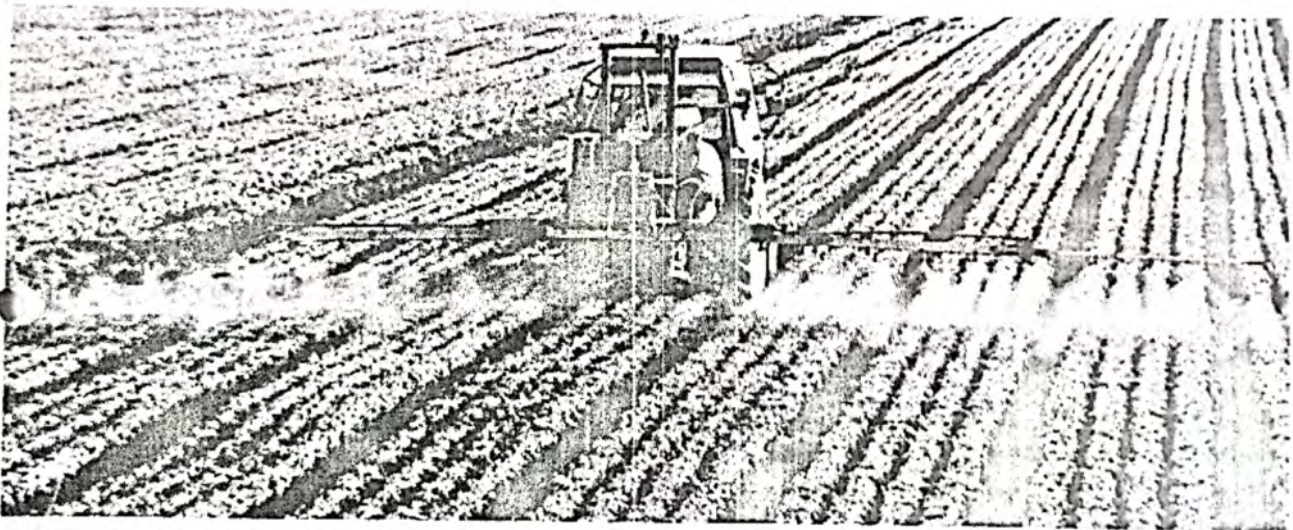
Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102

Email – info@jrdrb.com

Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 04) January, 2018

INDEX

अ. क.	पेपरचे नांव	लेखकाचे नांव	पेज नंबर
१	Dr. Babasaheb Ambedkar Views on Agrarian Issues	Dr. Sandesh wagh, Asso. Prof.Dept.History, University of Mumbai, Mumbai	१
२	भारतीय कृषी सहाय्य:स्थिती, अड्याणे व उपाय	डॉ.सुभाष पाटील, एस.एन.डी.टी.महिला विद्यापीठ पुणे	६
३	खानदेशातील प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ.पी.एस.सोनवणे, साक्री	१३
४	साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका	प्रा.डॉ.वसुमती पुंडलीकराव पाटील, विमलबाई महाविद्यालय साक्री	१७
५	उस पिकांसाठी उसाभोवती सिंचन पध्दती आणि कृषी विकास	प्रा.डॉ.एम.एम.सैदाणे, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री	२०
६	ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	डॉ.सुधाकर एल.जाधव, आदर्श महाविद्यालय निजामपुर	२३
७	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण व कृषी समाजदर्शन	प्रा.मिलिंद देवरे, आर.डी.देवरे महाविद्यालय म्हसदी	२५
८	शेतकरी आत्महत्याची कारण मिमांसा	प्रा.ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे, कला विज्ञान महाविद्यालय नगांव	३०
९	मराठी साहित्यातील ग्रामीण व कृषी संवेदना	डॉ.हेमराज बिरारीस, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	३४
१०	गोतावळा: स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या कृषी व ग्रामीण वास्तवाचे चित्र रंगवणारी कादंबरी	डॉ.प्रकाश श्रीराम साळुंके, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री.	३६
११	ब्रिटीश कालीन कृषी विषयक धोरण	प्रा.डॉ.संजय यशवंत गवळी, उ. पा. महाविद्यालय दहिवेल	३८

साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका

प्रा.डॉ. वसुमती पुंडलिकराव पाटील, स्त्री.यु. पाटील कला व के.डॉ. बी.एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता.साक्री, जि. धुळे-४२४३०४

गोपवारा :- साहित्य आणि समाज परस्परावलंबी असतात. समाजातील वास्तव प्रश्नांची मांडणी साहित्यामध्ये व्यक्त होत असते. समाज वास्तवाची मांडणी करतांना, चित्रण करतांना मग ते समाजचित्रण आदिवासी, ग्रामीण, शहरी, दलित असे कोणते ही असले तरी मात्र त्यातील संवेदना, चढ-उतार, विकास-व्यवस्था यांचा आलेख साहित्यातून व्यक्त होत असतो. कारण खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या धोरणांचा प्रभाव समाजजीवनावर झालेला दिसून येतो. दुसरीकडे विज्ञान-तंत्रज्ञानाने केलेल्या प्रचंड प्रगतीने गाव माणसांचा चेहरामोहराच बदललेला आहे. मनुष्य जीवन हे गुंतागुंतीचे झाले आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा, शोषण, बेरोजगारी, नैराश्य यांच्यासोबत गावपातळीवरील राजकारण, व्यसनाधीनता, जातीयता, धर्मभेदा, वाढती महागाई, सावकारी इ. अनेक बाबींमुळे ग्रामजीवन ढवळून निघालेले आहे. ग्रामजीवनातील महत्वपूर्ण घटक कृषीव्यवस्था होय. ग्रामीण विकासाच्या मागे कृषी व्यवस्था असते. तर त्या ग्रामीण विकास व्यवस्थेचा प्रमुख घटक शेतकरी ठरतो. त्या दृष्टीने ग्रामीण जीवन स्पष्ट करणे हा ग्रामीण साहित्याचा प्रमुख उद्देश दिसून येतो. ग्रामीण विकासामध्ये अर्थात प्रगती, पायरे आणि तोंटे दोघांचे वास्तव चित्रण साहित्यामधून अवतरत असते. यापलीकडे असे ही दिसते की, ग्रामीण जीवनाचा काही भाग असा देखील आहे की, त्याचे चित्रण साहित्यामध्ये आढळत नाही जीवनाचा सर्वस्पर्शी चित्रणामुळे साहित्य चिरंतन ठरत असते. साहित्य हे मात्र जीवनाला बळ पुरवित असते. भारत हा कृषि प्रधान देश आहे. अशा वेळी साहित्यातून कृषी-ग्रामजीवन-ग्रामविकास- मानवीमूल्य त्यातील चढ-उतार, व्यवस्था या सर्व घटकांची गोळा बेरीज साहित्यातून प्रतिबिंबित होत असते.

मुख्य मुद्दे :- ग्रामीण जीवन - कृषि वास्तव - ग्रामविकास, साहित्याचे आविष्करण व समाज

संशोधन पध्दती :- संदर्भग्रंथातील अध्ययन, संकलन, विश्लेषण पध्दतीनुसार विषयाचे विवेचन

आजच्या यंत्रनिष्ठ शहरी संस्कृतीपेक्षा ग्रामीण संस्कृती वेगळी आहे. ग्रामीण जीवन कृषिनिष्ठ आहे. नागर आणि कृषिजन ह्या जीवन पध्दती वेगवेगळ्या मूल्यव्यवस्था अंगीकरणाच्या आहेत. दोन्ही जीवन पध्दती मात्र परस्परपुरक आहेत. परंतु त्यांची मूल्यदृष्टी भिन्न आहे. कृषि निसर्गासह अंवलंबून असल्यामुळे त्यांचे नाते अतूट आहे. ग्रामीण जीवन दर्शन रेखाटणाऱ्या साहित्याचा संबंध थेट महानुभव गद्य किंवा संत परंपरांशी जाऊन भिडतो. त्या संदर्भात डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांचे मत.- "ग्राम व्यवस्थेतील आपल्या स्थानाचा, व्यवसायाचा सर्व संतांनी नीटस् वापर अध्यात्म प्रकटीकरणासाठी केला आहे. येथे अध्यात्म प्रकटन हाच मुख्य हेतू असला तरी ग्रामीण व्यवस्था आणि ग्रामीण वास्तव, तसेच कृषी जीवनातील काही घटक या अनुषंगाने येऊन जातात. अर्थात पुसट का होईना, अजाणता का होईना ग्रामीणत्वाच्या काही खुणा अभगसूटी मध्ये सापडतात."

शहरी संस्कृतीने ग्रामीण संस्कृतीवर एक प्रकारचा वेगळा ठसा उमटविण्याचा प्रयत्न केला. खंडयापाडयातील कृषि परंपरेतील प्रत्येक गोष्ट अज्ञानी, मागासलेली, बुरसटलेली, कोणतेही मूल्ये नसलेली किंवा कमी मूल्यांची आहे असे मानले. परंतु ही बाब योग्य नव्हती कारण कृषिजन व्यवस्थेमध्ये अंधश्रद्धा, दारिद्र्य इ. गोष्टींसोबत काही सत्य त्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत होते. त्यामध्ये सर्व प्रथम म्हणजे निसर्गावर बाराबलुतेदारांसह जगणे हे दिसून येते. एकमेकांशी संबंध जोपासणे. केंद्रभागी मात्र शेतकरीच. अशा या कृषि व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक नवीन पिढी बदलानुसार आपल्या अनुभव आणि ज्ञानाची भर घालत गेली. ग्रामीण जन आपल्या मौखिक परंपरा व्यक्त करतात. कीर्तनापासून ते लोककथा, तमाशा, गोंधळ इ. पर्यंत अर्थात लोकसाहित्याच्या माध्यमातून ग्रामजीवन परंपरांगत व्यक्त झाले. आज ही लोकसाहित्यातील लोकगीतांमध्ये श्रमहारी लोकगीतांचा विचार केला तर कृषि विषयक सर्व कामे करीत असतांना श्रमपरिहारासोबत, आनंद, वेग-उत्साह या सर्व गोष्टी त्यामुळे साध्य होतात असे म्हणता येईल. कृषि व्यवस्थेमध्ये श्रमनिष्ठा, समूहासांबत राहण्याचा आग्रह-भान, निसर्गाची जोपासना, उदारता-विश्वासाने जगणे अशा मुल्यांचा साठा दिसून येतो. शहरी संस्कृती मात्र या सर्व बाबींपेक्षा मुळातच भिन्न असते. जगण्याची मूल्ये-व्यवस्था यांची वेगळीच असते. शहरी संस्कृती ज्ञान सभर, श्रेष्ठ, व्यक्तीकेंद्री अपेक्षापूर्ती साठी सतत धावणारी. अशा संस्कृतीमध्ये साहित्य निर्माण होऊ लागले त्यानंतर खंडवांमध्ये नवीन पिढी आपल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण रेखाटू लागली. परंतु ते लेखन, साहित्य मात्र शहरी वाचकांना आवडेल अशा स्वरूपाचेच येत गेले.

आजच्या काळाच्या संदर्भात विचार केला तर खुंड्यातील सर्व जनता शोषणाचा शिकार झालेले दिसतात. शोषणामध्ये जातीयता, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारिद्र्य, निसर्गाची अयकृपा या सर्व घटकांचा समावेश होतो. अशा या शोषणाला नाकारणे, विरोध करणे हेच खरी कृषी आणि ग्रामीण संस्कृतीच्या साहित्यामार्गीत भूमिका होय. अशा ह्या साहित्याला गौतमबुध्दांपासून, गाडगे बाबा, म. फुले ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा पुर्वसुरींच्या तत्त्वज्ञानाची घटक लाभलेली आहे. अशा साहित्याची मुल्ये म्हणजे समूहभाव, सत्य विश्वास, निसर्गसहवास होय. १९६० नंतर साहित्य विश्वाामध्ये अनेक बदल दिसून येतात. पुढे जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणामुळे सामाजिक जीवन ढवळून निघाले व ग्रामीण भारतातील ग्रामीण समाज परिवर्तनीय दिसत असला तरी मात्र व्यवस्थेने ग्रासलेला आहे. १९९० नंतरचे साहित्य ग्रामीण जीवनातील प्रश्नांचा उहापोह धांडोळा घेतांना दिसते. कारण बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव परिणाम त्या-त्या ग्रामीण लेखकांवर झालेला दिसून येतो. जसे की, विकास योजना यांचा खुंड्यावर होणारा परिणाम, आधुनिकतेमुळे अनेक नविन प्रश्न ग्रामीण जीवनात निर्माण झाले. शेतीचे प्रश्न बाजूला राहिले. नवीनच बदललेले शेतीचे स्वरूप डोळ्यांसमोर येऊ लागले. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची मुळे या बदललेल्या स्वरूपात दडलेली आहेत. असे अनेक प्रश्न परिवर्तनामुळे निर्माण झालेले आहे. त्याचे पडसाद साहित्यात उमटलेले आहेत ते म्हणजे झालेल्या परिवर्तनामुळे ग्रामीण जीवन स्वाभिमान, आत्मभान हिरावून बसलेले आहे. असे भान अवतरते. ते साहित्याच्या विविध प्रकारांमधून मग ती ग्रामीण कथा असो, ग्रामीण कादंबरी असो किंवा ग्रामीण कविता असो. ग्रामीण कादंबरीने कलात्मकतेपेक्षा वास्तववादी होणे आवश्यक आहे. नविन पिढी आत्मभान सभर उभो राहण्यासाठी सामाजिक राष्ट्रीय जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण होण्यासाठी ग्रामीण कादंबरीने आपली भूमिका पार पाडली पाहिजे. ग्रामीण कथेमध्ये इतर घटकांबरोबरच नातेसंबंध, कौटुंबिक धागे देखील रेखाटले गेले आहे. उदा.- रा.रं. बाराडे यांचा 'नातीगांती' कथासंग्रह होय त्या संदर्भात एकनाथ पगार यांचे मत 'रा.रं. बाराडे यांनी कथांमध्ये ग्रामीण स्त्री, स्त्रीचा सांशकता, मुल्यांवरचा विश्वास, शोषण इ. चित्रण केलेले आहे. नवजागृत स्त्रीपात्रांपेक्षा परंपरागत पुरुषी वर्चस्वांना बळी पडणाऱ्या स्त्रियांकडे बाराडे करणाने पाहतात.' त्याचप्रमाणे आनंद यादव यांच्या कथांमधून देखील मानवी सर्जनशीलतेचा, नैसर्गिक संवेदनाचा विविध पातळ्यांवर शोध घेतलेला दिसून येतो. आनंद यादव यांच्या झोंबी, नांगरणी, घरभिती, काचवेले सारख्या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीमुळे साहित्य प्रांतात वेगळेपण प्रविष्ट झाले. त्यानंतर वासुदेव मुलगाटे यांची ग्रामीण साहित्यानिर्मिती केली. त्यामध्ये ग्रामीण जीवनातील मुल्यांची घसरण, प्रगती अधोगती, शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था इ. अनेक आशय मांडणे त्याचप्रमाणे ग्रामीण कविता ही शोषणाचा निषेध व्यक्त करते. परंतू त्यापुढे जाऊन ग्रामीण कवितेने त्या शोषणामार्गीत कारणांचा देखील शोध घेतलेला आहे. त्यामधून बाहेर पडण्याचा मार्ग कविता शोधतांना दिसते. व्यापक समाजभान सभर अशा ग्रामीण कविता प्रखर वास्तववादी दिसते. वास्तव रेखाटतांना लोकमानस महत्वपूर्ण असते. कृषिकेंद्रीत समाजरचनेचे निसर्ग सन्मुखत्व एकूण जीवनरचनेलाच आकार देणारे असल्यामुळे ग्रामीण माणसाचे स्वतःचे असे एक लोकमानस तयार होते. अशा या लोक मानसाचे निसर्गाशी असलेले अतूट नाते ग्रामीण कवितांमधून शब्दबद्ध होत असते. एकूण ग्रामीण साहित्यामध्ये आविष्कारासाठी भाषा महत्वपूर्ण ठरते. तेव्हा "साहित्याच्या कोणत्याही प्रकारात भाषा हे माध्यम मोठे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ही वैशिष्ट्यपूर्णता ती ज्या समाजात बोलली जाते. ज्या संस्कृतीचा तिला सततचा संदर्भ असतो, ज्या स्त्री-पुरुषांच्या वापरात ती नेहमी असते. त्या सर्वांचे सत्व तिला लाभलेले असते. तसे साहित्यिक जेव्हा तिला वापरू लागतो तेव्हा कलावंताच्या व्यक्तिमत्त्वाचा संस्कार होतोच परंतू ती भाषा आपले सत्व आणि व्यक्तिमत्व मात्र सोडायला तयार नसते." विशंघतः बदलत्या मानसिकतेचा वेध त्या साहित्यांमधून घेतला जातो. तंत्रज्ञानाने ग्रामीण माणसाच्या मनाचा तावा घेतला त्या विषयी माधव पुरवाड लिहितात, संध्या शेतकऱ्यांनी नवीन संशोधनाचा, बदलाचा स्वीकार केला तो अपव्यहार्य आहे. अत्यंत महागडी खते, बी-बियाणे (संकरित) यामुळे उत्पादन वाढले परंतू खर्चाच्या पटीने वाढले नाही. उत्पादन आणि खर्चाची घडी विस्कटली आणि त्यापेक्षा ही धोकादायक म्हणजे जागतिकीकरणाच्या चक्रव्यूहात सापडलेला शेतकरी व्यावसायिकदृष्ट्या परावलंबी झालेला आहे. "अर्थात ग्रामीण जीवनातील अनेक प्रश्न साहित्याचा विषय होतात."

एकूण व्यवस्थेने ग्रामीण माणसांवर अनेक बाबतीत अन्याय केलेला आहे. साहित्यातून काही ग्रामीण जीवनाचे विनोद, तर काही वेगळ्या अंगाने चित्र रेखाटलेले गेलेले दिसते. साहित्य प्रकार हा मानवनिर्मित असतो. त्याला एका ठराविक संकल्पना दीर्घकाळ राहत नसते. मानवाच्या विकासाबरोबर, प्रगती बरोबर संकल्पनेतही विकास होत जातो. त्यामध्ये ग्रामीण संवेदनशीलतेचे नवे परिमाण डोकावत असते. ग्रामीण साहित्याची चळवळ समृद्ध झाली व त्यातून डोकावणारी कृषीव्यवस्था ग्रामीण विकास या संदर्भात पुर्वसुरीची परंपरा महत्वपूर्ण आहे. त्या संदर्भात डॉ. केलास सार्वकार यांचे मत "ग्रामीण साहित्याची चळवळ कोणाही एका व्यक्तीच्या विचारांची व कार्याची प्रेरणा सांगत नाही. कारण विचार आणि कार्य हे परिवर्तनशील असतात. तथापि या नेत्यांनी शेतकरी, कष्टकरी, पिडीत, ग्रामीणांच्या सामाजिक व शैक्षणिक

परिवर्तनाच्या दृष्टीने जे महनीय कार्य केले आहे त्यांचे ऋण मात्र ही चळवळ मान्य करते." याच कारणामुळे असे मांडता येईल की, ग्रामीण साहित्य एककल्ली झाले नाही.

एकंदरीत साहित्य मनुष्याला प्राप्त झालेल्या वाणीच्या शक्तीचा एक आविष्कार असून ती शक्ती प्रकट करणे साहित्यिकांचे कर्तव्य होय. साहित्य निर्मिती व साहित्यिकाचे व्यक्तीमत्व हे शेवटी जे आविष्कृत करित असतात. त्याचे दूरवर परिणाम होत असतात. समाजजीवन कोणतेही असो त्यातील व्यवस्था आणि त्याच्या विकासासाठी साहित्याची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते.

संदर्भग्रंथ सुची :-

- कोत्तापल्ले नागनाथ : 'ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध- स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, तृतीय आवृत्ती-२००६
- पगार एकनाथ : म.सा.प. खंड-७, भाग-२, पृ.-४५२, २०१०.
- पुरबाड माधव : ग्रामीण साहित्य व समाज दशा आणि दिशा - सर्वधारा संपा. सुखदेव ढाकणे - मार्च २००८.
- दादव आनंद : ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या, पृ.-८४-८५
- नावेंकर केलास : ग्रामीण साहित्य चळवळीची सामाजिक आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमी (साहित्य : ग्रामीण आणि दलित संपादक डॉ. ईश्वर नंदपूर, विषय प्रकाशन, नागपूर)